

KISTELEPÜLÉSEK TÉRBEŒ ÉS IDŐBEN¹

Fleischer Tamás

1. BEVEZETÉS

A hetvenes évek derekán az addigi "tanyakérdést" követően áttelődött a figyelem a kistelepülésekre: mondhatnánk - már ami a közleményeket illeti - divatba jöttek az aprófalvak. Publicisztika és tudományos dolgozatok foglalkoztak a kérdéssel: és lassan kikristályosodott egy kép a közvélemény előtt is az elöregedő népességről, a kihalás veszélyével küzdő, "életképtelen" méretű falvakról. A településhálózat-fejlesztési koncepció gyakorlati alkalmazása maga is "ráerősített" erre az érzésre; jól jellemzi a helyzetet, hogy az eredetileg "központi szerepkör nélküli" kategóriának elnevezett települések összefoglaló neve nemcsak a pongyola szóhasználat során változott "szerepkör nélküli"-re, de komoly fórumokon harc is indult e megbélyegző: és a gyakorlati település-politikát a bőrükön érzők számára hihetően hivatalosnak vélt elnevezés ellen.

A nyolcvanas évek közepén elfogadott új terület- és településfejlesztési irányelvek külön kiemelik a kistelepülések problémáit, és nyomukban egyrészt vehemensen induló (majd a bevezetésig fokozatosan tompuló) reform megy végbe a fejlesztési pénzek újraelosztására vonatkozóan, másrészt a hivatalosan is deklarált *elmaradott*

---

¹ Megjelent: Fleischer T. (1988) Kistelepülések térben és időben. In: Kemény Emlékkönyv VÁTI 1988 (Kis példányszámú, nem hivatalos sokszorosított kiadvány);
Fleischer T. (1991) Kistelepülések térben és időben (=) *Válság és kiút* Falukonferencia (1991 április 18-19) MTA Regionális Kutatások Intézete Pécs;
Fleischer T. (1992) Kistelepülések térben és időben. *Comitatus*, Önkormányzati szemle 1992. április (Veszprém)

térségek fejlesztésére külön központi pénzalap jött létre azon megyék számára, ahol e kérdés az átlagosnál jelentősebb problémaként jelentkezik.

Ma tehát sem feltáratlanok, sem a hivatalos politika által észre nem vettek nem nevezhetjük a kistelepülések kérdését. Ennek ellenére úgy találtuk, hogy nem felesleges egy rövid elemzés erejéig a számokhoz fordulni abból a célból, hogy felhívjuk a figyelmet néhány átfogóbb, hosszabb távú, tartós összefüggésre. Ehhez a kistelepülések kérdését vissza kellett illesztenünk a településhálózat egészére vonatkozó szemléletbe.

2. HOSSZÚ TÁVÚ TENDENCIÁK A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLŐDÉSÉBEN

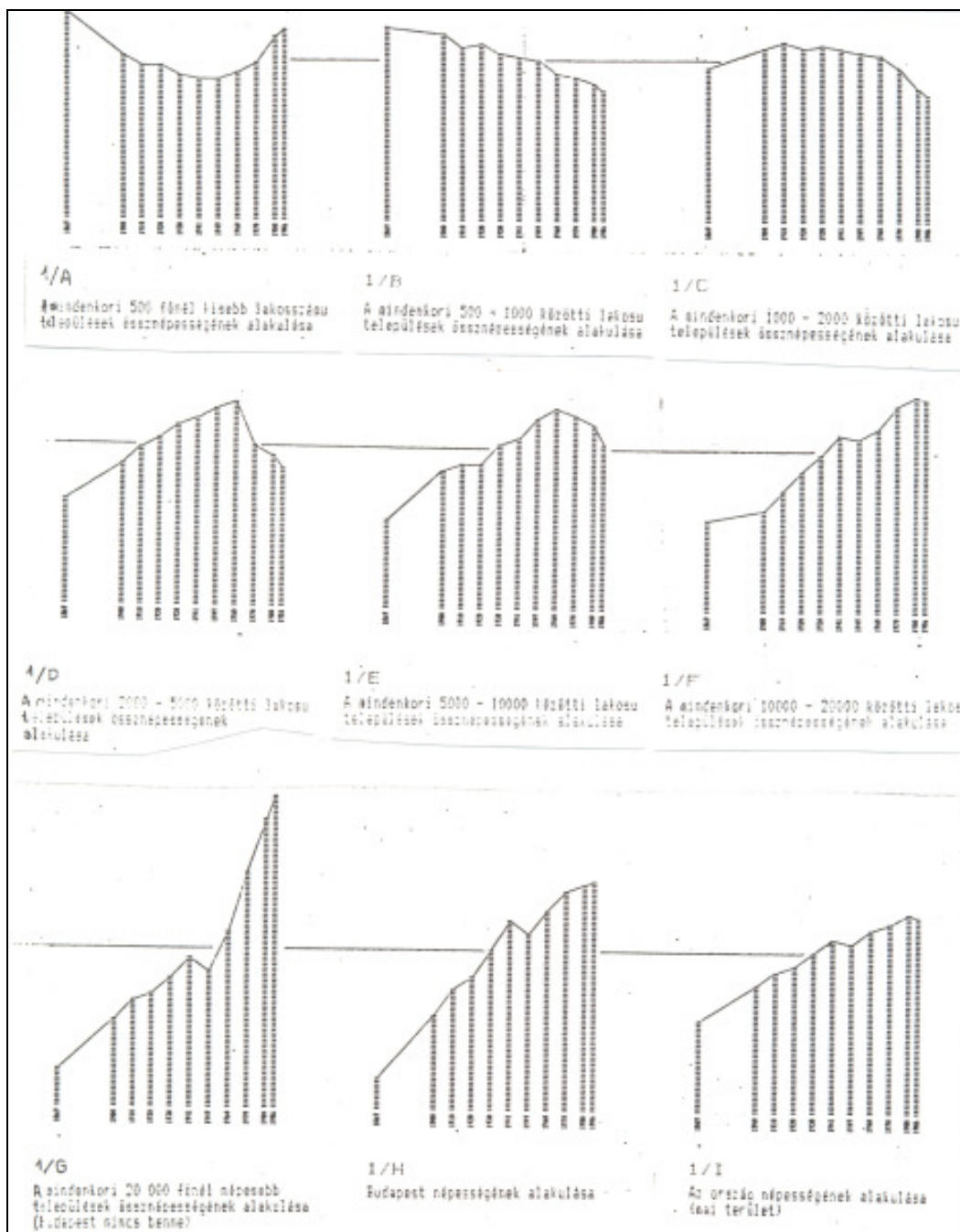
Ha egy téma divatba jön, hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a tárgyalat jelenség is újkeletű.

Közel 120 évre visszamenőleg volt alkalmunk tanulmányozni az ország mai területére eső, különböző méretű - mindenkori népességük nagysága alapján nagyságkategóriákba sorolt - településeket. [1] [2] [3]

Kiindulásként az egyes népességek kategóriákba eső települések számának, illetve a bennük élő összes népességnek az időbeli fejlődését rendre saját kategóriájuk időbeli átlagához viszonyítottuk. (Maguk a számadatok mellékletként, ld. 1.-8. táblázatok, szemlélhetők meg.) Mivel a települések számát, illetve a népességet illetően nagyon hasonló tendenciákat tapasztaltunk, így elegendő, ha az *1. ábrán* csak a népesség időbeli alakulását szemléltetjük diagrammokon. A vízszintes tengelyen szerepel az idő 1869-től 1986-ig.

Jellegzetesen térnek el egymástól a *különböző méretű* települések népességfejlődési tendenciái. A települések *középkategóriájára* (*1/c-1/f ábrák*) az jellemző, hogy az ilyen méretű településen élő népesség számának e század folyamán valamikor maximuma volt. Mégpedig, a korábbi emelkedés után az 1000-2000 fő közötti települések népessége *az első világháború óta* csökken; a 2000-5000 és 5000-10000 fő közötti települések lakói *1960 óta* fogynak; míg a 10000-20000 lakos közötti kategória csökkenése csak *1980 óta* figyelhető meg - amely időpont óta egyébként az ország össznépessége is csökken. (*1/i ábra*)

A ennél nagyobb települések közül Budapest esetében a legdinamikusabb népességnövekedés a kiegyezéstől (1867) a második világháborúig zajlott le, de a növekedési ütem csak 1960 óta mérséklődött számottevően. A 20 000 főnél népesebb többi település dinamikája viszont a második világháború *után* ugrott meg és azóta is alig csökken a növekedés üteme. (*1/g és 1/h ábrák*)

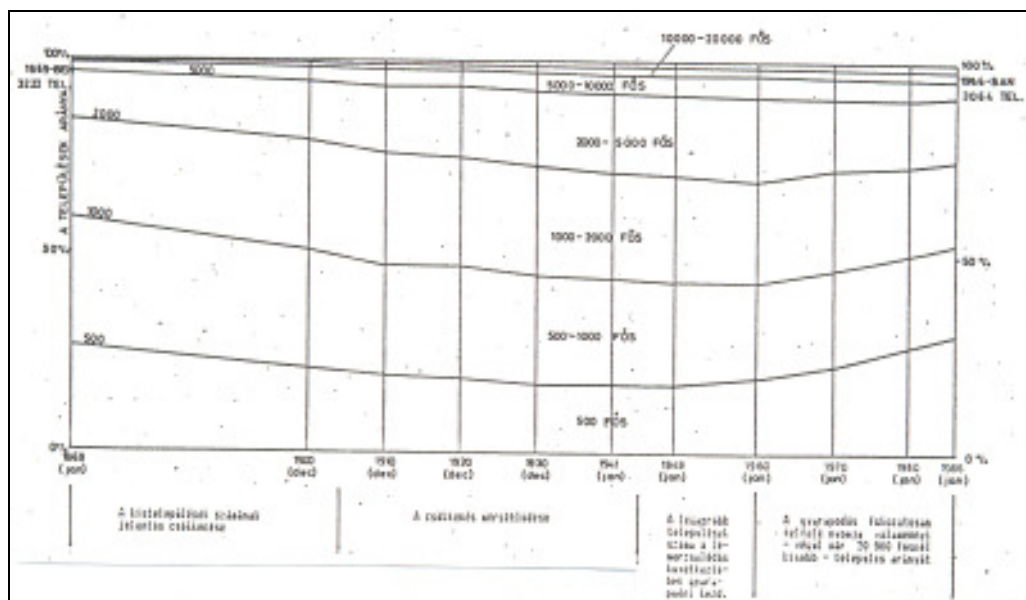
1. ábra. Az egyes településkategóriák népességének alakulása 1869-1986 között (viszonyítási alap az adott kategória 120 éves átlagértéke)

A kistelepülések kategóriái közül az 1000 fő alattiak száma és népessége már a múlt század harmadik harmadában is csökkent: mióta azonban a náluk nagyobb települések lemorzsolódása felgyorsult, egyre több település kerül felülről be a kistelepü-

lész-kategóriába. Ez a jelenség előbb lelassította a csökkenést, sőt az ötszáz fő alatti lakosú településeknek a száma és az e kategóriában élő *összes népesség száma is* a második világháború óta nő (1/a ábra)

Még szemléletesebben bemutatható az elemzett jelenség összhatása, ha az egyes településkategóriákban elemzett értékek kumulált görbéit vesszük szemügyre, tehát az adott kategóriába eső, valamint az annál kisebb települések adatait együtt kezelve.

A 2. ábrán ábrázolt határvonalak jelzik, hogy az adott paraméternél kisebb *települések száma* egy adott időpontban az összes település hány százalékát adja. Azt látjuk, hogy a 2000 főnél kisebb települések összességét közösen jellemzi az első világháborúig rohamos, majd a második világháborúig csökkenő ütemű térvesztés: ekkor épp a lemorzsolódás következtében a legapróbb települések száma gyarapodni kezd, és ez a hatvanas évektől fokozatosan felfelé nyomja valamennyi, előbb 5000 majd 10000 fősnél kisebb település arányát is.

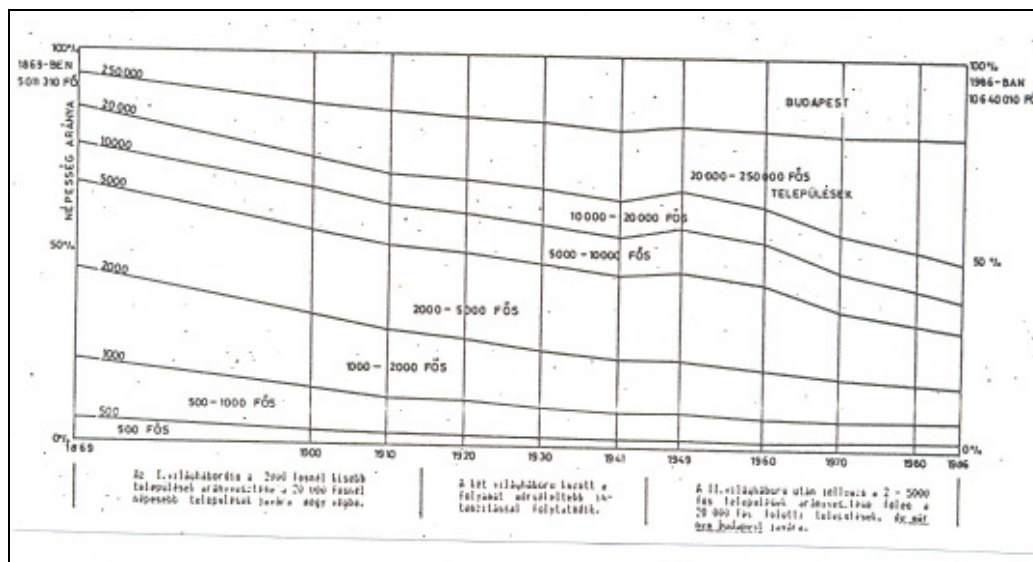

2. ábra. A különböző népességkategóriákba tartozó települések számarányának alakulása a mai Magyarország területén

((1) A kistelepülések számának jelentős csökkenése. (2) A csökkenés mérséklődése. (3) A legapróbb települések száma a lemorzsolódás következtében gyarapodni kezd. (4) A gyarapodás fokozatosan felfelé nyomja valamennyi - végül már 20 000 fősnél kisebb - település arányát.)

Ebben az ábrázolásban már érdemes külön megnézni a településkategóriák kumulált *népességarányát is* (3. ábra). Míg az 1. ábrán azt állapíthattuk meg, hogy az 1000-2000 fő közötti lakosú települések népessége az első világháborúig emelkedett, most láthatjuk, hogy ez az emelkedés is elmaradt az ország össznépességének növekedésétől; és arányaiban ez a kategória is teret veszített. De ebben az ábrázolásban

azt is látjuk, hogy ebben az időszakban a 2000 főnél kisebb települések népesség-arány-vesztése főleg a 20000 fő fölötti települések javára következett be: majd ez a tendencia mérsékeltebben, de folytatódott a második világháborúig (ekkor főleg Budapest javára)

3. ábra. Az egyes településkategóriákban élő népesség arányának alakulása 1869-1986

(1) Az első világháborúig a 2000 főnél kisebb települések arányvesztése a 20 000 főnél népesebb települések javára megy végbe. (2) A két világháború között a folyamat mérsékeltebben intenzitással folytatódik. (3) A második világháború után jellemző a 2-5000 fős települések arányvesztése főleg a 20 000 fő feletti településekre, de már nem Budapest javára)

A második világháború után - legintenzívebben a hatvanas években - a 2000-5000 lakos közötti települések népesség-arány-vesztése látványos: mégpedig ismét a 20000 főnél népesebb települések javára, miközben Budapest aránynövekedése már jelentősen lecsökken.

A hosszú távú tendenciákat összefoglalva tehát arra mutathatunk rá, hogy az ország mai területén 120 év alatt mintegy megkétszereződő népességnek monoton csökkenő aránya lakik kis (pl. 2000 fő alatti) településen, de a népesség száma e kategórián belül csak kis mértékben csökkent, sőt a legkisebb, 500 fő alatti kategóriában 30-40 éve kifejezetten emelkedik. Így a kistelepülések ellátottságának, az ott élők életkörülményeinek kérdését sem újnak, sem idővel megszűnőnek nem tekinthetjük.

3. TÉRSÉGI TENDENCIÁK A TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLŐDÉSÉBEN

Bár erre külön nem hívtuk fel a figyelmet, de mindeddig olyan statisztikákat használtunk fel, amelyek a népességet a mindenkor *közigazgatásnak* megfelelő értelmezésben vett településeken vették számításba. E települések száma hosszú ideig aránylag keveset változott, 1900-ban 3265 település volt az ország mai területén, 1960-ban lényegében ugyanennyi, 1986 január elsején pedig 3064. Ekkor e településszám több mint a fele (53,5%) 1000 főnél kisebb lakosszámú; és e kistelepüléseken lakik a népesség 7,4%-a, kereken 790000 ember.

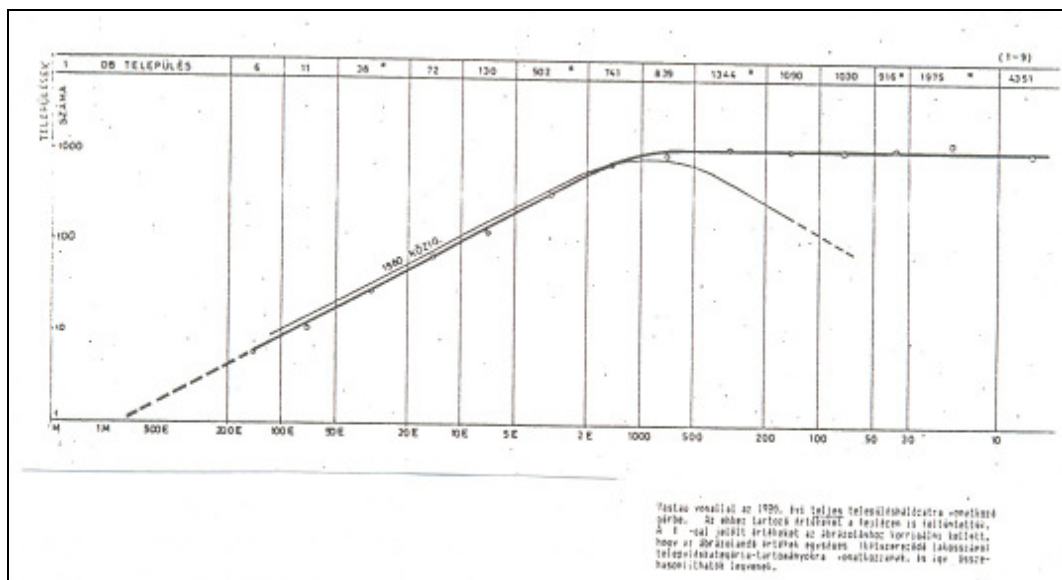
Mielőtt azonban úgy vélnénk, hogy a népesség kis településeken való elhelyezkedése, illetve ennek következményei, például a hiányos ellátottság, *valóban* kizárólag ennyi ember életkörülményeit jellemzi, célszerű meggondolni - és az 1980-as népszámlálás adatai segítségével számokkal is kísérni - az alábbiakat. [2] [4]

A közigazgatási értelemben vett település külterületből és belterületből tevődik össze. A belterületek között minden esetben van egy ún. központi belterület; de számos esetben (pontosabban 692 esetben) ezt ún. egyéb belterület is kiegészíti. Az egyéb belterület a központi belterülettől különváltó, többnyire egy korábbi község-egyesítés emlékét őrző (?) település, tehát egy, közigazgatási státuszát teljesen, és többnyire nevét is elvesztett település-maradvány. (Nem tévesztendő össze a csak helyi tanácsától megfosztott, de közigazgatási státuszát őrző településsel: utóbbiak szerepeltek az eddigi statisztikában is.)

A továbbiakban kihasználjuk e statisztika adta lehetőséget, és külön, "településföldrajzi értelemben vett" településként szerepeltetjük a központi, illetve az egyéb belterületeket; majd tovább, a külterületi lakott helyeket is. Nyilvánvaló, hogy az eddig egységként kezelt községek ezzel aprózódnak, sokszor maguk az önállóan kezelt központi belterületek is egy fokkal kisebb lélekszám-kategóriába esnek: de az apróbb emberi települések kategóriáját különösen megnöveli az összesen több, mint 10000 külterületi lakott hely. (1980-ban 471600 fő lakott külterületen és 266370 fő ún. egyéb belterületen.)

A 4. ábrán a vízszintes tengelyen logaritmusos skálán ábrázoltuk a településnépességkategóriákat, míg a függőleges tengelyen, ugyancsak logaritmusos skálán az egyes kategóriákba jutó települések számát. Vékonyabb vonallal a közigazgatási értelemben vett településsoros statisztikából származó 1980-as értékeket kötöttük össze, míg a vastagabb vonal ábrázolja a teljes, fentebb tárgyalt, településföldrajzi értelemben számított adatsort. (Meg kell jegyezni, hogy egységes osztályköznek a logaritmusos skálán a kétszereződő népességméretet fogadtuk el (5-10000, 10E-20E stb.). Mivel a 200-500, 2000-5000 stb. kategória ennél 25%-kal bővebb, ezért az ide jutó értékeket 5/4-del visszaosztva ábrázoltuk. Hasonló kiegyenlítést kellett végrehajtani a skála alsó régiójában, az 1-9, 10-30 stb. kategóriák esetében.

Azt a meglepő eredményt tapasztaltuk, hogy az 1000 fős népesség alatti kategóriában az egy-egy osztályközbe jutó településszám közel azonos, míg az ezer főnél népesebb települések száma igen egyenletesen, lineárisan csökken (e log-log skálájú ábrázolásban).

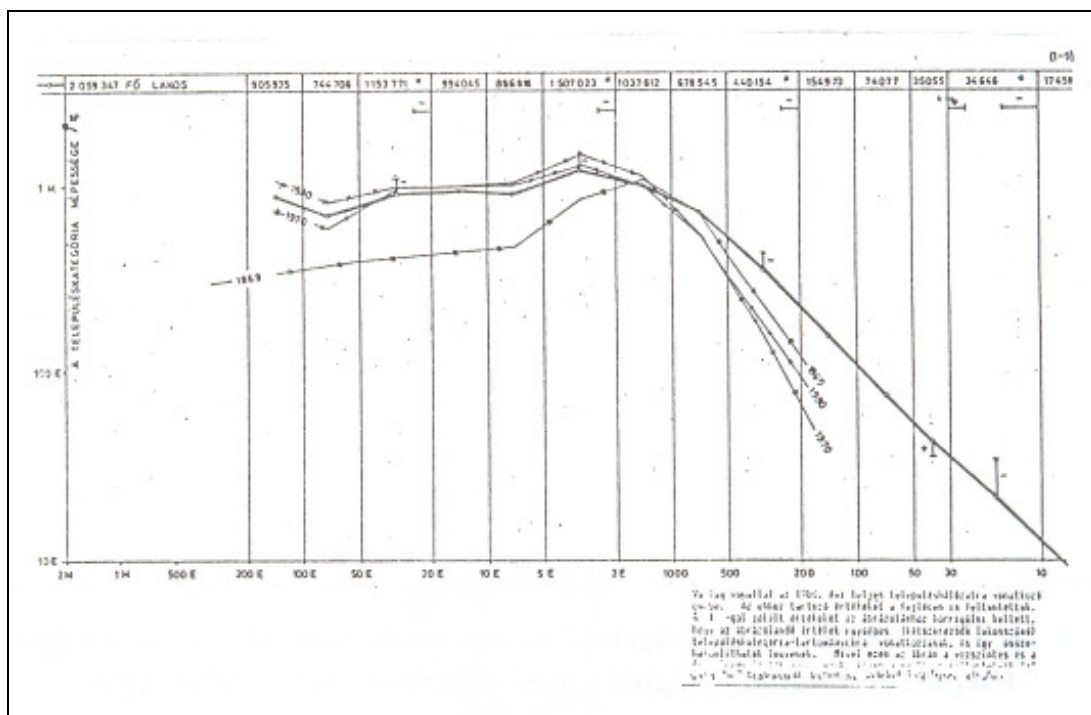

4. ábra. Az egyes településkategóriákba jutó települések száma

(Vastag vonallal az 1980. évi teljes településhálózatra vonatkozó görbe. Az ehhez tartozó értékeket a fejlécen is feltüntettük. A *-gal jelölt értékeket az ábrázoláshoz korrigálni kellett, hogy az ábrázokandó értékek egységes (kétszereződő lakosságú) településkategória-tartományra vonatkozzanak, és így összehasonlíthatók legyenek.)

Ha viszont ugyanilyen skálán az egyes kategóriákba jutó lakosságot tüntetjük fel, (5. ábra, vastag vonal), akkor az ábra mintegy "billen" egyet: és az 1000 főnél népesebb kategóriákban közelít egy konstans vízszintes értékhez, míg az 1000 főnél kisebb települések esetében mutat ugyancsak lineárisan jól kiegyenlíthető, eső tendenciát. Az 5. ábrán (vékony vonallal) feltüntettük a közigazgatási községsoros statisztika 1980-as, és 1970-es adatait, továbbá az 1869-es értéksort is, amikor Budapest még szerves egységet képezett a településhálózat többi részével (viszont maga a hálózat - az akkori teljes országterületből kiragadott részként - nem jelentett zárt egészt).

5. ábra. Az egyes településkategóriákba jutó népesség száma

(Vastag vonallal az 1980. évi teljes településhálózatra vonatkozó görbe. Az ehhez tartozó értékeket a fejlécben is feltüntettük. A *-gal jelölt értékeket az ábrázoláshoz korrigálni kellett, hogy az ábrázokandó értékek egységes (kétszereződő lakosszámú) településkategória-tartományra vonatkozzanak, és így összehasonlíthatók legyenek. Mivel ezen az ábrán a vízszintes és függőleges tengely léptéke az ábrázolásban azonos, ezért a fejlécben jelzett "+" ill. "-" eltolási érték egyben a függőleges irányú korrekció mértékét is mutatja.)

4. A TAPASZTALATOK ELLENŐRZÉSE EGY MEGYÉRE

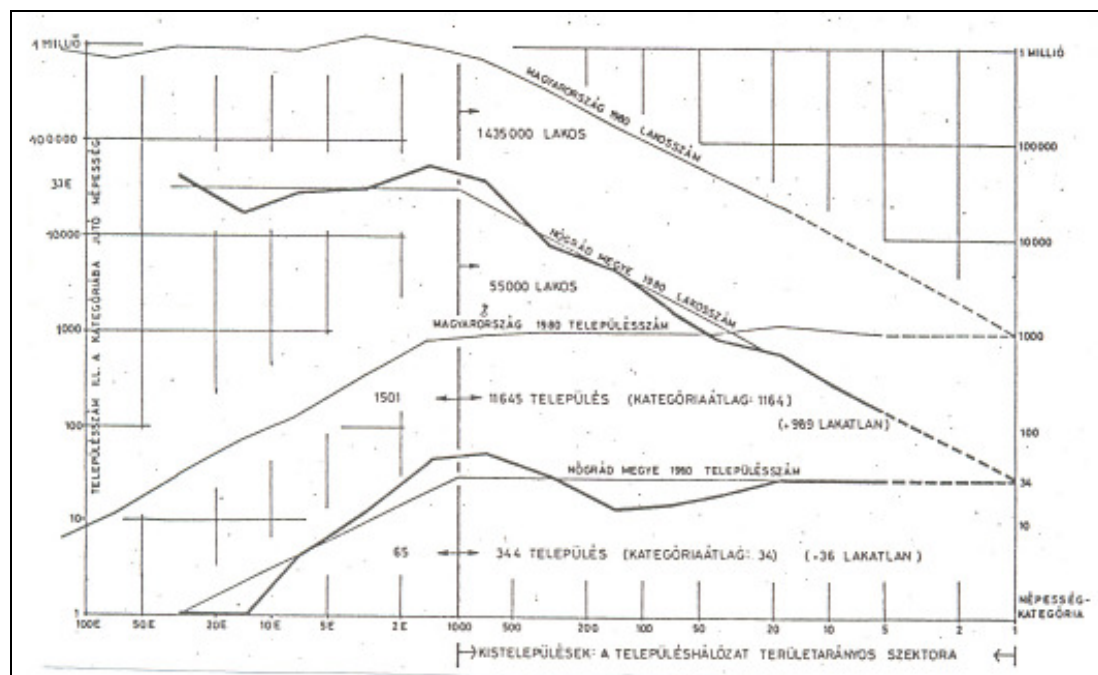
A településföldrajzi értelemben vett településekre vonatkozóan kapott összefüggéseket összehasonlítóképpen - ugyancsak az egyedül rendelkezésre álló 1980. évi adatok alapján [2] - Nógrád megyére vonatkozóan külön is megvizsgáltuk (6. ábra). Bár az egyes kategóriákba eső kisebb településszámok miatt nagyobb szórással, de erőltetés nélkül felfedezhetők itt is az ország egészére vonatkozóan elmondott tendenciák.

Így Nógrád megyére vonatkozóan az országos értékekkel való párhuzamra is ügyelve az alábbi modellszerű tendenciákat fogalmazhattuk meg:

Az 1000 főnél kisebb települések átlagos száma (szintén a népesség kétszereződését tekintve egységnyi kategóriának) 34-nek adódott: míg az 1000 főnél népesebb települések számát jellemző, süllyedő egyenes kb 33000-nél éri el az egységtengelyt.

Ha ugyanebben az ábrában tüntetjük fel a népességszámot, akkor a két görbe éppen az 1 fő népességű településeknél találkozik (hiszen itt esik egybe a népesség és a települések száma). Innen a modell szerint a népesség folyamatosan emelkedik, és kb. a 1000 fős kategóriahatárnál 33000 főt ér el: ahonnan kb ezen konstans értékkel halad tovább.

6. ábra. Település- és lakosságeloszlás népességkategóriák szerint a teljes településhálózaton. (Nógrád megye, illetve az ország egésze 1980)

Az ország egészére vonatkozóan a töréspontok a következők: kb. 1000 főnél kisebb településből kategóriánként kerekén 1100 darab van, míg a nagyobb települések egyenese kb. 1 milliónál érné el a vízszintes tengelyt. Az 1000 főnél nagyobb lakosságnál a településkategóriák egységére jutó népességszám pedig kerekén 1 millió fő.

5. ÖSSZEFOGLALÁS: EGY TELEPÜLÉSHÁLÓZATI MODELL KÖRIVONALAI

E helyen a modell tanulságainak főleg azon vonatkozásait szeretném kiemelni, ami a kistelepülésekkel kapcsolatos. Elsőként az az állítás kívánkozik ide, hogy a "kistelepülés" természetes elhatárolását sugallja a településhálózati modellben tapasztalt markáns töréspont, ami eltérő térbeli szerveződésű településtartományokat választ el egymástól.

Azt találtuk, hogy az *ezer fősnél kisebb* településalakulatok lényegében pontszerűen, egyenletes sűrűséggel, feltehetően véletlen eloszlás szerint töltik ki a teret. Az új, felmerülő kérdést egyelőre csak megfogalmazni tudjuk: vajon milyen történeti, földrajzi, társadalomszerveződési jelenségek vezettek oda, hogy a települések (inkább szerveződésük) e két tartománya elkülönüljön egymástól?

Mindenesetre, már a jelenség okainak mélyebb megértése előtt is logikusnak tűnik, hogy éppen itt, tehát ezer főnél húzzuk meg az "aprófalú" definíciós határvonalát. (Jelenleg különböző kutatók hol 500 főnél, hol 1000 főnél szabják meg e határt.) Meg kell jegyezni, hogy az aprófalú-szindróma legtöbb közismert demográfiai jelét (így a népesség csökkenését, elöregedését, a fiatalok elvándorlását stb.) de az intézmények kivonulását, vagy a fejlesztések, beruházások elmaradását is - alaposabb elemzések a településhálózat, vagy legalább a faluhálózat egészére érvényes folyamatok legszembetűnőbb, de attól nem elszakadó részének találták, (ezért is volt esetleges a határvonal meghúzása) addig a most tapasztalt jelenség éppen ellenkezőleg, a településhálózat e szegmensének markáns elkülönülését jelzi.

E jelenség következményeit - további kutatások nyomán - érvényesíteni kell a fejlesztéspolitikában: hipotézisem szerint például a településeknek ezen alsó tartományára nem alkalmazhatók a közzethierarchia elvén felépülő ellátási elvek.

Ezzel szemben az *ezer fősnél népesebb* települések eloszlása a fentiekől eltérő, de ugyancsak szigorú törvényszerűséget követ. A településeknek csak ez az a köre - úgy gondolom - ahol a településközi egyensúlyi elvek alapján települési gócpontok jönnek létre. E gócpontok száma méretük növekedésével arányosan csökken, mégpedig - mint láhattuk - úgy, hogy a sűrűségfüggvényük alakja logaritmikus léptékben lineáris növekedést mutat.

Másként megfogalmazva a feltételezésemet: az aprófalvak népességeloszlása a földterület valamiféle elemi eltartóképessége szerint alakul. Ezen elemi eltartóképességet (15-20 fő/km²) meghaladó népességszám elhelyezkedése a térben korántsem esetleges: de csak e nagyobb népességtömörülés feltételezi a magasabb szintű, településközi munkamegosztás kialakulását. (Az ellátásszerveződés e funkcionális elvei - pl. az ún. Christaller-elv - ismertek, sőt az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepcióban (szinte kizárólagos) szervező szerepet kaptak. Most nem ezeket az elveket kívánom újra felfedezni, a modelltapasztalatok alapján csak érvényességük egy új behatárolási lehetőségét hipotetizálom.)

Végül a településhálózatot a modell megkülönböztet egy harmadik "szakaszt" is. A *legnagyobb település* nem is csupán töréssel, de kifejezett szakadással, azaz nem folytonosan csatlakozik a lineáris esést mutató, fent tárgyalt településtartományhoz. Feltevésem szerint, míg a fent tárgyalt szakaszon elsősorban a *térségen belüli* településközi egymásrahatás vezérli a kialakuló, elég szigorú törvényeknek engedelmessé váló fejlődést, addig a központra vonatkozóan a *térségen kívülről érkező* kihívás jár

speciális növekedésgeneráló hatással. Különösen a főváros esetében nyilvánvaló, hogy a szerves hazai településfejlődéstől teljesen eltérő, szinguláris pontot képvisel az összefüggésben.

Természetesen a dolgozatban felvázolt hipotézis további sorsa igazolás, megerősítés, vagy éppen cáfolat lehet. Ennek érdekében - különösen a szabályszerűségek okainak feltárásán - én magam is szeretnék tovább dolgozni. Mégis, már most megkockázatom azt az állítást, hogy ha ezen empirikus tapasztalatok további alátámasztást nyernek, akkor nyilvánvalóan mai tudásunknál tartósabb és mélyebb törvényszerűségek ismeretének birtokába jutunk. Így egy fejlesztési politika megalapozásához is olyan feltételek állhatnak rendelkezésünkre, amelyek segítségével képesek lehetünk meghaladni a mai, a közigazgatási beosztás torzító szemüvegén át mérlegelő, és ezért szükségképpen a valóságot torzító elemzési módszereinket.

*

Megjegyzés 1991-ből: idáig sikerült eljutni 1987-ben, akkor még abban a reményben, hogy az elemzést hamarosan folytatni tudom. Eddig nem sikerült folytatni, de talán nem felesleges közreadni azt, ameddig eljutottam.

6. HIVATKOZÁSOK

- [1]A demográfiai jellemzők a települések nagyságcsoportja szerint (1900-1960) Népelettudományi Kutató Intézet Közleményei 22. köt. Budapest, 1968.
- [2]Az 1980. évi népszámlálás 30. köt. A népesség és a lakások adatai a település nagyságcsoportja szerint Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1982
- [3]Területi Statisztikai Évkönyv, 1985 Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1986
- [4]Az 1980. évi népszámlálás 1/a. köt. Budapest számlálókörzetei és külterületi adatai Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1981

Budapest, 1987. augusztus ... 1991. november

